

פתח דבר

עדנה לומסקי-פדר אורנה ששון-לוי

בשני העשורים האחרונים, מאמצע שנות התשעים, המשטר המגדרי של הצבא בישראל עובר שינויים משמעותיים ומאותגר מכיוונים שונים. מבנים שהיו יציבים במשך עשרות שנים, כגון קורסים נפרדים לנשים ולגברים, הגבלת נשים לתפקידי עזר ושירות נשים בחיל נפרד, הוחלפו במבנים חדשים המערערים על ההפרדות המגדריות המסורתיות. אחרי בג"ץ אליס מילר (1995) הוכנסו נשים לתפקידי לחימה, חיל הנשים בוטל ובמקומו הוקם גוף היוה"ל"ן (יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים) שלאחרונה הוסב שמו ליוה"ל"ם (יועצת הרמטכ"ל לענייני מגדר) ומטרתו לספק מידע והמלצות על שילוב נשים בצבא. כיום חיילים וחיילות משתתפים יחד בקורסים שונים (מטירונות ועד קורס קצינים). כמו כן, יש יותר ויותר עדויות שהצבא יכול לשמש זירה שבה נשיות וגבריות מוגדרות וממוגדרות מחדש; זירה שנשים מקבלות במסגרתה אפשרות לחצות גבולות מגדריים, אם כי באופן ארעי, כתוצאה של מדיניות כוח האדם של הצבא. כך למשל במבצע צוק איתן (קיץ 2014) הצטרפו חיילות, בעיקר חובשות ופרמדיקיות, לכוחות הלוחמים בעזה כמובן מאליו מתוך דרישות השירות שלהן, ללא צורך באישור מיוחד לכניסת נשים לקו האש. בספטמבר 2015 קיבלה סרן אור בן-יהודה, מפקדת פלוגה בגדוד המעורב קרקל, אותות הכרה (צל"ש אלוף ואות מצטיין מהרמטכ"ל) על פעילות מבצעית בגבול מצרים אשר סיכלה ניסיון חדירה של עשרות מחבלים לשטח הארץ.

השינויים שעובר הצבא משליכים גם על הבניות של גבריות. כך למשל העלייה בחשיבותם של אמצעי לחימה טכנולוגיים מערערת על אתוס הלוחם הקרבי, ומאפשרת צמיחה של מודלים גבריים מתחרים. השינויים במשטר המגדרי של הצבא מעלים ציפיות להגברת השוויון המגדרי, אולם יש לשים לב לכך שתהליך זה מביא לעתים קרובות להחרפת ההבדלים בין קבוצות אתנו-מעמדיות של נשים, וזאת בשל הפערים בבעלות על ידע טכנולוגי נדרש לפני הגיוס.

כמו במקרים רבים בהיסטוריה הפמיניסטית, גם כאן התמורות במבנה המגדרי עוררו גלים של התנגדויות שהתמקדו בעיקר בכניסת נשים לתפקידי לחימה. נשים בתפקידים אלו, כמו למשל חיילות המשרתות במשמר הגבול או בתותחנים, נתקלות בחיי היומיום בצבא בעוינות, בלעג ובזלזול של החיילים המשרתים לצדן, והן מורחקות ממעגלי אחוות הלוחמים. יש אף מפקדים הקוראים לשקול מחדש את האפקטיביות של נשים בתפקידי לחימה משיקולים כלכליים או מבצעיים. תגובות מוסדיות ומאורגנות יותר אפשר לראות במאבק של רבני ישיבות ההסדר ורבני המכינות הקדם-צבאיות, הקוראים להחזיר את ההפרדות המגדריות לשם שמירת

צניעותם של החיילים הדתיים. משהוחל לגייס גברים חרדים לגדודים של הנח"ל החרדי (2002) ולמיוזם שח"ר כחול בחיל האוויר (2007), הצבא הניח כמובן מאליו שחרדים אינם יכולים לבוא במגע עם נשים ולכן ישרתו ב"יחידות סטריליות". לצד תהליך זה, בשנים האחרונות יש עלייה משמעותית בשיעורי הגיוס של נשים דתיות לצבא - מ־935 נשים דתיות שהתגייסו בשנת 2010 ל־2159 נשים בשנת 2015 (יוהל"ם 2016) - לעתים בניגוד לדעת רבנים, עד שיש המגדירים תופעה זו כמהפכה המשפיעה הן על הצבא והן על הציבור הדתי־לאומי (אטינגר 2015).

הלחצים הצולבים על עיצוב המשטר המגדרי של הצבא הביאו להקמתה של ועדת שגב, ועדה ציבורית לעיצוב שירות הנשים בצה"ל (שגב 2007). הוועדה הציעה מודל חלופי של שירות על פי תפקיד ולא על פי מגדר והעלתה את אסטרטגיית ההטמעה המגדרית (gender mainstreaming) כדרך המיטבית לשילוב נשים בצבא (כליפי־אמיר 2011). מרבית ההמלצות לא התקבלו והן עומדות במרכזו של מאבק ציבורי ופנים־צבאי.

אם כן, התמונה המתקבלת רווית סתירות ומתחים - יחסי המגדר משתנים מזירה לזירה, ומתקדמים באופן לא סדיר ובלתי ליניארי. המשטר המגדרי של הצבא אינו עוד מבנה אחיד וקוהרנטי כפי שהיה בעבר, אלא הוא שדה דינמי הפועל תחת השפעתם של כוחות מנוגדים. כאמור, הסדר המגדרי החדש אינו אחיד, ובמקומו, כפי שמראה שרית עמרם־כץ במאמרה בספר זה, יש ריבוי של סדרים מגדריים מקומיים. ריבוי זה מאתגר את הגישות הפמיניסטיות המקובלות בתחום של צבא ומגדר. הספרות הפמיניסטית הבוחנת יחסי צבא ומגדר, אשר התמקדה בתחילה רק בנשים, נוקטת שתי עמדות מנוגדות באשר למשמעות של שירות צבאי ושוויון חברתי־אזרחי. הגישה הראשונה, המבוססת על הנחותיו של הפמיניזם הליברלי, רואה בגיוס חובה לנשים מנגנון המקדם שוויון מגדרי. הפמיניזם הליברלי מתמקד בהשתתפות בתחום הציבורי, ולכן גורס שנשים יזכו באזרחות שווה באמצעות תרומתן לביטחון המדינה. ואכן גיוס החובה של נשים בישראל היה סמל לשוויון מגדרי ושימש מודל לשילובן של נשים בצבאות של מדינות אחרות.

גישה שנייה והפוכה מסתמכת על תיאוריות פמיניסטיות רדיקליות שמבקרות את התרבות ההיפר־גברית והאלימה של הצבא, ורואות בו בעיקר ארגון המבסס תפיסות מגדריות דיכוטומיות ומהותניות. הצבא נתפס כארגון דכאני שמאדיר גברים וגבריות ומדיר נשים בהציגו אותן בתור "האחר" האולטימטיבי של צבא וצבאיות. מתוך גישה זו, יש המתנגדות להשתתפות נשים בצבא על בסיס הטענה שהוא מנוגד לערכים פמיניסטיים של שלום ושוויון. בישראל מחקר ביקורתי זה ערער על התפיסה האידיאלית של גיוס חובה כמקדם שוויון הזדמנויות לנשים, ופגע בדימוי העצמי של ישראל כחברה שוויונית (ראו למשל יזרעאלי 1999).

שתי הגישות מנוגדות זו לזו, אך משותפת להן ההתמקדות ביחסי כוח מגדריים מנקודת מבט מבנית - הן בוחנות אם שירות צבאי תורם לשוויון מגדרי או פוגע בו. בעוד הגישה הליברלית טוענת ששירות צבאי הוא מנגנון שמקדם שוויון מגדרי,

הגישה הרדיקלית רואה בו הנצחה ואף חיזוק של אי־שוויון בין גברים ונשים, ולכן מוסד דכאני עבור נשים.

נקודת המוצא שלנו בספר זה היא ששתי הגישות - זו הרואה בצבא ארגון המקדם נשים וזו הרואה בו ארגון דכאני לנשים - אינן מספיקות עוד להבנה ולהסבר של מכלול המופעים הסותרים של מגדר בצבא, שכן הן עצמן חוטאות בתפיסות דיכוטומיות, הן של מגדר והן של הארגון, ובדטרמיניזם מבני. בניגוד אליהן, המחקר העכשווי איננו יוצא מהנחה של שעתוק אוטומטי של היררכיה מגדרית בצבא, אלא מניח שיש קבוצות המתקדמות בצבא, שיש קבוצות שמיקומן בהיררכיות החברתיות משועתק, ושיש כאלה שמעמדן החברתי נפגע במהלך השירות. יתרה מזו, ההנחה כיום היא שהארגון הצבאי איננו זירה אחידה, אלא הוא ארגון גדול והטרורגני המורכב מזירות שונות המאפשרות מסלולים שונים לקבוצות שונות. לכן קבוצה חברתית שעלולה להפסיד בזירה אחת יכולה להרוויח בזירה צבאית אחרת. כמו כן, אותו תפקיד עצמו יכול לתרום לקבוצה אחת ולפגוע באחרת. מתוך הבנה של מורכבות זו עולות שאלות חדשות, כגון "מי משרתת איפה", מהם הגורמים להסללה של קבוצות נשים מסוימות לתפקידי פקידות ומנהלה ואחרות לתפקידי הדרכה קרבית (ראו מאמרה של שרית עמרם-כץ), מהם סיכויי הקידום בצבא ובאזרחות של נשים וגברים ששירתו בתפקידים דומים (למשל במודיעין או בענפי התקשוב) וכיצד מאבקים בין קבוצות חברתיות מתורגמים למדיניות ארגונית בצבא (ראו מאמרם של יגיל לוי וזאב לרר).

המופעים המגוונים של מגדר בצבא כיום דורשים לא להסתפק בניתוח המתמקד בשאלות של מוביליות מבנית, כפי שהראינו לעיל, אלא לבחון גם שאלות העוסקות בחוויית השירות הצבאי וביכולת של החיילים והחיילות להשתמש בפועלות (agency) שלהם אל מול הצבא. מכאן עולות שאלות מחקר חדשות שהמאמרים באסופה מדגימים; למשל, כיצד החיבור בין מגדר ואתניות מייצר תרבויות ארגוניות נבדלות בזירות דומות בצבא (ראו מאמרה של דנה גרוסוירט קחטן), אילו קבוצות יכולות לחתור תחת אתוס הלוחם ומאיזה כיוון (ראו מאמרה של מירב פרץ) וכיצד החזרה לאזרחות מעצבת מחדש את משמעות השירות הצבאי בקרב נשים (ראו מאמרה של תאיר קרזי-פרסלר).

השינויים הארגוניים שחלו בצבא הישראלי, לצד הרחבת הפרספקטיבות התיאורטיות, הביאו להתפתחותו של שדה מחקר תוסס ואינטנסיבי בנושא צבא ומגדר בישראל. מטרתנו באסופה הנוכחית היא להציג את מגוון הכתיבה האקדמית בנושא של צבא ומגדר ולקדם את המחקר בתחום. האסופה מתבססת על ארבע נקודות תיאורטיות לחקר המפגש בין צבא ומגדר.

ראשית, מדינת הלאום מבוססת על הקרבה עצמית של לוחמים, ולכן מוות ואלימות מרכזיים בכינונו של הקולקטיב הפוליטי המודרני (Marvin and Ingle 1999).

הצבא הוא המוסד שנועד "לנהל את האלימות" עבור מדינת הלאום.¹ לכאורה האלימות הצבאית מכוונת רק כלפי האויב החיצוני, אולם בפועל אלימות הופכת לחלק מרכזי בתרבות הארגונית של הצבא, והיא מחלחלת גם אל תוך הארגון עצמו, כלומר לחיילים ולחיילות המשרתים. שני סוגי האלימות – החיצונית והפנימית – מזינות זו את זו, וביטויי האלימות תמיד ממוגדרים. לדוגמה, אלימות בקרב נתפסת כסימן הרואי לגבריות, ואילו כשנשים לוקחות חלק באלימות צבאית הן נתפסות עדיין כפורצות דרך וכמפרות את אחוות הלוחמים, ופמיניסטיות רדיקליות מותחות עליהן ביקורת. האלימות הפנימית גם היא ממוגדרת – גברים סובלים בעיקר מטקסי חניכה ברוטליים ונשים נפגעות בעיקר מאלימות מינית. אלימות הצבא נמצאת באופן סמוי ברקע של כל מאמרי הספר. באופן מפורש יותר, מאמריהן של מירב פרץ ואריקה וייס מטפלים בסובייקטים הנמנעים (מסיבות אישיות) או מסרבים (מסיבות אידיאולוגיות ומצפוניות) מלשרת בשל אופיו האלים של הצבא (הן אלימות כלפי פנים הן אלימות כלפי חוץ). ניצן רותם מנתחת את השיח על התאבדות של חיילות ומראה איך הצבא מתנער מהאלימות שלו עצמו, המובילה חלק מהחיילים להתאבדות. רעיה מורג וקרן פרידמן-פלג עוסקות בהתמודדות החברתית (בייצוגים קולנועיים ובקבוצות טיפוליות) עם החיילים שנושאים טראומה מהאלימות הצבאית. בניגוד למאמרים אלו העוסקים בחיילים כקורבנות האלימות הצבאית, במאמר של אורנה ששון-לוי, יגיל לוי ועדנה לומסקי-פדר על עדויות של "שוברות שתיקה" עומד במרכז החייל הישראלי כמקרבן וכסוכן אלימות בשטחי הכיבוש.

שנית, אנו מאמצות את גישת המיקומים הצולבים (intersectionality), שלפיה מגדר איננו מתכונן כקטגוריה אחידה של נשים או של גברים אלא הוא מתכונן בדרכים שונות במפגש עם זהויות נוספות, ובעיקר מעמד ואתניות. מאותה גישה עולה גם תפיסה חדשה של הארגון הצבאי. במקום לבחון את הצבא כארגון הממוגדר באופן בינרי, המחקר העכשווי בוחן את "משטרי האי-שוויון" בצבא, כלומר מניח שחלוקות הכוח בארגון מאורגנות סביב ההצלבות בין מגדר, גזע ומעמד. השילוב של שתי גישות אלו – המיקומים הצולבים ומשטרי אי-שוויון – מאפשר ניתוח משוכלל יותר, הבוחן ברזולוציה גבוהה את המופעים השונים של מגדר בצבא. ארבעת המאמרים בשער הראשון (שעליהם נפרט בהמשך) מציגים את היחס השונה לשירות הצבאי (או אי-שירות) הבא לידי ביטוי בסיפורים של קבוצות המתכוננות בהצטלבות של אתניות, מגדר ומעמד.

עמדה מחקרית שלישית שאנו מקדמות בספר זה היא שחקר מגדר בצבא לא יכול להתמקד בנשים בלבד, אלא יש ללמוד באופן שווה גם על גברים וגבריות, שכן הבניות של גבריות ונשיות מעצבות זו את זו ולא ניתן להפרידן, במיוחד בארגון כעל אופי גברי מובהק כמו הצבא. אחת הדרכים לחקור הבניות שונות של גבריות

בצבא היא לבחון אותן ביחס למודל של גבריות הגמונית, שהיא הגבריות הלוחמת. מחקר כזה, שהחל בארץ לפני כעשור,² מאפשר לחשוף את הקשר שבין הבניות תרבותיות של גבריות וחוויות של שירות (מאמרה של דנה גרוסוירט קחטן), לבחון מצבים שבהם הגבריות ההגמונית מאוימת על ידי נשים (מאמרם של יגיל לוי וזאב לרר) או על ידי גברים (מאמרה של מירב פרץ) ולזהות זירות תרבותיות שבהן הגבריות ההגמונית מתערערת (מאמרה של רות אבלין-רווה). מחקר כזה מלמד על האופנים שבהם הגבריות הצבאית מפוצלת, מאותגרת מבפנים ואיננה יציבה.

הנחה רביעית ואחרונה המובילה אותנו בארגון הספר היא שליחסי המגדר בצבא יש השלכות משמעותיות גם מחוץ לצבא. הטענה בדבר יחסי גומלין בין צבא לחברה בישראל איננה חדשה, ובמובן זה אנו ממשיכות את המסורת המחקרית אשר הוציאה את הניתוח של מגדר וצבא אל מחוץ למחנה הצבאי. מטרתנו באסופה זו היא להציג מחקרים שמראים את יחסי הגומלין ההדוקים שבין צבא, חברה ותרבות דרך העדשה המגדרית. כך למשל המאמרים באסופה מראים כיצד הצבא מעצב מיניות, זוגיות ומשפחתיות (ראו מאמריהן של קרן פרידמן-פלג, חוה ברונפלד-שטיין ומיטל עירן-יונה). עבודות אחרות מראות איך אתרים של פעילות אזרחית, כגון תנועות חברתיות וקולנוע, מעלים שאלות על תפיסות צבאיות על גבריות ונשיות (ראו למשל מאמרה של רעיה מורג, מאמרם של אורנה ששון-לוי, יגיל לוי ועדנה לומסקי-פרד ומאמרה של רות אבלין-רווה).

המאמרים באסופה משקפים הנחות תיאורטיות אלו ומתמקדים בארבעה אתרים חברתיים: זהויות צבאיות; מדיניות מגדרית בצבא; המרחב הפרטי של משפחה; והתנגדות למלחמה ולכיבוש. אתרים אלו מארגנים את שערי הספר.

על הספר

ראשיתו של ספר זה בכנס בנושא צבא ומגדר שנערך בינואר 2010 באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת בר-אילן. בכנס הוצג מחקר מקורי של חוקרות וחוקרים בתחומים סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, לימודי מגדר, לימודי תרבות, קולנוע וספרות. מרביתם חוקרים צעירים, חלקן חוקרות בכירות מהאקדמיה בישראל וכמה חוקרות מהמרכז למדעי ההתנהגות בצבא. המאמרים של החוקרות מהצבא מוסיפים מידע שלחוקרות חוץ-צבאיות קשה מאוד להשיג ונקודת מבט פנימית של הארגון על עצמו. האסופה מציעה אפוא גישה אינטרדיסציפלינרית בעלת שני צירים – מבט מתוך הצבא ומבט חיצוני על הצבא.

הנושאים שהאסופה עוסקת בהם משקפים בראש ובראשונה את המחקר הקיים בתחום. המחקר עצמו עולה מתוך המאפיינים הספציפיים לצבא הישראלי, דהיינו

2. ראו למשל לומסקי-פרד 1998; ששון-לוי 2006; 2006; Kaplan 2003; Ben-Ari 2001.

היותו צבא חובה וצבא שלוחם קרוב לבית. נושאים שונים העומדים במרכז המחקר הבינלאומי על צבא ומגדר, כגון השלכות מגדריות של הפרטת ארגוני ביטחון או המשמעות המגדרית של כוחות שמירת שלום, אינם נדונים כאן מכיוון שהם רלוונטיים פחות לישראל.

יתר על כן, מעצם טבעה של כל אסופה, אין בכוחה לעסוק בכל הנושאים הקשורים למגדר וצבא. כך, לצערנו, אין באסופה מאמרים בנושאים חשובים כגון שירותם של להט"בים בצבא הישראלי, משמעות השירות הצבאי של נשים דתיות, הטרדה מינית בצבא, הבניות של גבריות בקרב חיילים דרוזים וכדומה או ההשלכות המגדריות של טכנולוגיה חדשה בפעולת המלחמה. נוסף על כך, כותבות וכותבי המאמרים הם ישראליות וישראלים אשר רובם שירתו בצבא. לכן האסופה איננה משקפת את מבטו של "האחר", "האויב" או "הנתין", דהיינו הפלסטינים שנמצאים במפגש מתמיד עם הצבא הישראלי.

הספר מחולק למבוא תיאורטי וארבעה שערים. המבוא כולל שני מאמרים המציגים את עולם הידע הערכני באשר למגדר וצבא בישראל ואת המצע התיאורטי שממנו יוצאים המחקרים העכשוויים בתחום. מאמרה של אורנה ששון-לוי "מארגון ממוגדר למשטרי אי-שוויון: מבט אנליטי על מגדר וצבא במחקר בישראל" טוען כי המחקר על צבא ומגדר בישראל עבר שינוי פרדיגמטי המבוסס על חמש טרנספורמציות אנליטיות המאפיינות את העשורים האחרונים בלימודי מגדר: (1) מעבר מתפיסה בינרית של מגדר לניתוח הבוחן מגדר באמצעות גישת המיקומים הצולבים, מתוך הצטלבותו עם צירים נוספים של אי-שוויון; (2) מעבר מתפיסה דיכוטומית של הארגון הצבאי לניתוח משטרי אי-שוויון בצבא; (3) מעבר מתפיסת נשים כקורבנות של הצבא לתפיסתן כסוכנות של שינוי; (4) הרחבת תפיסת המגדר והתמקדות גם בזהויות גבריות בצבא; (5) הרחבת הניתוח לרמת המקרו בבחינת המשמעות של שירות הנשים על האזרחות, התרבות, המשפחה והחינוך בחברה מיליטריסטית. המאמר מסתכם בדיון על הקונפליקטים הפוליטיים המעצבים הן את המשטר המגדרי של הצבא הן את המחקר בתחום.

המאמר של שרית עמרם-כץ, "בין הקפה לרובה: מודלים של שירות נשים בצה"ל", מציג ניתוח המציג את היסטוריית שילוב הנשים בצבא כסדרה של כוחות אשר המפגש הדינמי ביניהם שימש מצע לשיבוש ולהפרה של הסדר המגדרי ה"טהור". הניתוח מתאר את האופן שבו מפגשי כוחות אלו יצרו מפה צבאית רבת-פנים של שילוב נשים וצורות שונות של שוויון ואי-שוויון מגדרי בזירות מגוונות: זירת תפקידי הלחימה, זירת התפקידים הטכניים וזירת תפקידי המנהלה. שלוש הזירות מייצגות מיצובים שונים בצבא, שלכל אחד מהם עקרונות מארגנים שונים. מכאן עולה הטענה המרכזית של המאמר שלא ניתן לאפיין סדר מגדרי אחיד והומוגני בצבא על כל חלקיו, וגם לא מגמה היסטורית סדורה וחד-כיוונית. על בסיס טענה זו המאמר מנתח ומציג את המורכבות המתבקשת של המאבקים המגדריים השונים לשוויון בזירות השונות בצבא החובה.

השער הראשון, והיות מתחרות – מפגשים מרוכים בין מגדר, אתניות ומעמד, מדגים את עקרון ההצטלכות של צירי כוח כפי שהוא בא לידי ביטוי במחקר על זהויות בצבא. מכלול המאמרים מבליט עד כמה הזהויות הצבאיות אינן נתונות מראש ואינן יציבות, וחושף את הקונפליקטים הפנימיים ואת האימונים על ההגדרות ההגמוניות של הזהות.

מאמרה של תאיר קרזי-פרסלר, "בין העצמה לבושה: חוויית הכוח הפיקודי בקרב קצינות זוטרות", עוסק במתח הפנימי בזהותן של קצינות זוטרות בנות המעמד הבינוני, אשכנזיות ברוכז. הוא מראה שכאשר הן בוחנות את שירותן ממרחק של זמן הן תופסות את התנסותן כקצינות במושגים אמביוולנטיים: מצד אחד הן חשו מועצמות ונהנו מהכוח שהיה בידיהן, ומצד אחר חוויית הכוח כרוכה בביקורת עצמית ובעיקר בתחושות של בושה. קרזי-פרסלר טוענת שאמביוולנטיות זו היא ביטוי לכוחן המעמדי אך גם לחולשתן המגדרית. כבנות הקבוצה הדומיננטית הן חשות זכאיות לתפקיד הקצונה היוקרתית אך כנשים הן אמורות להתבייש, מכיוון שלפי המוסכמות התרבותיות הן השתמשו בכוח השמור בארגון הצבאי לגברים. זהותן כקצינות מתעצבת אפוא דרך המתח שבין תחושת דומיננטיות ובין תחושת שוליות, בין תחושת זכאות ובין תחושת מוגבלות. מתח זה מאפיין את מיקומן של הנשים הללו במשטרי האי-שוויון בארגון הצבאי.

לעומת הקצינות הממוקמות גבוה יחסית בארגון הצבאי, מאמרן של עדנה לומסקי-פדר, אורנה ששון-לוי ונועה דותן-מן, "מכובדות חברתית" מול 'זכאות למימוש עצמי': פרשנויות אתנו-מעמדיות לתפקיד הפקידה", עוסק בנשים אשר שירתו כפקידות, תפקיד המזוהה באופן מובהק עם נחיתות של נשים בצבא. גיבוש זהות בוגרת דרך שירות צבאי הוא תסריט מפתח בחברה בישראל, אולם תסריט זה מקבל משמעויות שונות לפי הסכמות התרבותיות הקשורות למיקום האתנו-מעמדי של המתגייסות. המאמר בוחן את האופן שבו נשים מקבוצות אתנו-מעמדיות שונות מפרשות את שירותן הצבאי בתפקידי פקידות. נשים ממעמד בינוני מתארות את החוויה במושגים של מחיקת זהות, סבל וניכור כלפי הצבא. לעומתן, נשים מהפריפריה וממעמד נמוך מפרשות את השירות כפקידה כחוויה מבגרת ומעצימה התורמת לגיבוש של זהות אוזרחית. לטענת המחברות, הפרשנויות הסותרות הן תולדה של סכמות פרשניות שונות המגדירות את הקשר שבין זהות לשירות צבאי: נשים ממעמד נמוך מבקשות להשיג מכובדות חברתית באמצעות השירות הצבאי, ואילו הסכמה הפרשנית בקרב נשים ממעמד בינוני היא זכאותן המעמדית לתפקיד שישרת את פרויקט הזהות שלהן.

דנה גרוסוירט קחטן, במאמרה "בשמלה אדומה וכומתה חומה: מגדר, אתניות וצבא", מסתמכת על החיבור בין גבריות לאתניות בנייתוח המאבק על הגדרת הגבריות ההגמונית בצבא. גרוסוירט קחטן מפרקת את התפיסה ההומוגנית של לוחמי החי"ר ומראה כיצד בחטיבת גולני מכוננים החיילים זהות גברית מזרחית (המכונה "ערבית"), אל מול ונגד ההבניה של החייל בצנחנים כגבר אשכנזי

(המכונה "צהוב"). תרבויות ארגוניות שונות אלו מתעצבות באמצעות לבוש, תרבות מוזיקלית ופרקטיקות גופניות שהחיילים מאמצים כדרך לסמן את השתייכותם לזהות האתנית של גולני או של הצנחנים, ללא שום קשר לרקע האתני המשפחתי שלהם.

מירב פרץ, במאמרה "הימנעות משירות צבאי בישראל: כרוניקה של התנגדות לגבריות ההגמונית", מאתגרת את הקשר המובן מאליו בחברה בישראל בין צבא ובין גבריות הגמונית באמצעות ראיונות עם גברים מהמעמד הבינוני אשר נמנעו משירות צבאי (אולם לא היו סרבני גיוס פוליטיים). היא מוצאת כי גברים אלו מביעים התנגדות לדפוסים של הגבריות ההגמונית הצבאית ומציעים דפוס גבריות חלופי המעניק לגיטימציה רבה יותר לדיבור רגשי, המשתלב בכינונה של זהות נון־קונפורמית. לפי המראיינים התנגדות זו התפתחה באופן הדרגתי, בתהליך שהתחיל בגיל הנערות, בעת שהציגו תפיסות גבריות שונות מהנורמות המקובלות, ואשר התחזק במפגש הקצר שלהם עם המערכת הצבאית. לבסוף, התנגדות זו מקבלת ניסוח מגובש במהלך השנים של הבגרות הצעירה.

השער השני, **מבטים חדשים על (אי)שוויון מגדרי**, מתמקד באופן שבו השינויים בסדר המגדרי של הצבא מעצבים או מארגנים מחדש את היחסים בין הארגון הצבאי ובין גברים ונשים המשרתים בו. שני המאמרים בשער זה בוחנים את יחסי המגדר בצבא באתרים טעונים: מצבי קונפליקט מפורשים כמו אלה שבין שירות נשים לשירות חיילים דתיים, ומצבי קיצון של התאבדויות של חיילות.

כניסת נשים לתפקידים חדשים, כולל תפקידי לחימה, הגבירה גם את הנראות שלהן ויצרה זירות נוספות של מתחים מגדריים אינהרנטיים לשירות משותף, בעיקר מול החיילים הדתיים. במוקד חיכוך זה מטפל מאמרם של **יגיל לוי וזאב לרר**, "הצבא כשוק עבודה מפולח: יחסי נשים חילוניות וגברים דתיים בצבא". לוי ולרר מציעים הסבר מבני (ולא תרבותי) לקונפליקט בין שתי הקבוצות. נקודת המוצא שלהם היא שמדובר בשתי קבוצות שוליות יחסית, המשתלבות בהדרגה בעמדות מרכזיות יותר בצבא. קבוצות אלו נאבקות ביניהן על התגמולים הסמליים שהשירות יכול להעניק. בהסתמך על התיאוריה של שוק עבודה מפולח, המחברים טוענים שלמרות הרטוריקה של הדתיים־לאומיים, הדורשת הפרדה מגדרית בשמה של צניעות של החייל הדתי, מאבקם נגד נשים בצבא נובע מכך שכניסת נשים ליחידות שדה מאיימת על ערך התגמולים הסמליים שהחיילים הדתיים מצפים להפיק משירותם הצבאי.

מאמרה של **ניצן רותם**, "התאבדות, גבורה והמגדר שביניהן", מרחיב את הדיון בתפיסה של (אי)שוויון בצבא. רותם אינה עוסקת בשוויון צבאי כסוגיה של מוביליות או ערך התגמולים מהשירות, אלא דנה בנושא מהפרספקטיבה של מחויבות מוסרית של הארגון הצבאי כלפי החיילים והחיילות. שאלת המחויבות בולטת במיוחד במקרים שבהם הצבא נדרש להתמודד עם מות חיילים, ובפרט עם מוות מטלטל כמו התאבדות. על בסיס ניתוח של מסמכים חברתיים רותם מראה

כי למחויבות ההדרית שבין החייל או החיילת למדינה יש אופי ממוגדר. לטענתה, המעורבות הפסיכיאטרית והמשפטית בהתמודדות עם התאבדות של חיילות מציגה את ההתאבדות כחולי אישי, במנותק מהקשר ארגוני או פוליטי (כמו הטרדות מיניות, התעללות או כיבוש). כאשר הפרופסיה המשפטית והפרופסיה הטיפולית ממסגרות את ההתאבדות כחולי נפשי, הן מתארות את החיילת כמחויבת פחות לקולקטיב הישראלי, וכך מאפשרות לארגון הצבאי להתנער ממחויבותו לחיילת. הניתוח הממוגדר של המחויבות הצבאית לחיילים ולחיילות במקרי קיצון כמו התאבדות מלמד על אי־השוויון המגדרי בצבא גם באתרים בלתי צפויים ובלתי נחקרים.

השער השלישי, ניהול המשפחה "הראויה" – ניהול נשים "ראויות", מתמקד במשפחה כזירה של מפגש בין הצבא, המדינה והמרחב הפרטי. נקודת המוצא של המאמרים בשער זה היא שהמשפחה והמדינה המיליטריסטית נמצאות במתח מתמיד, ולעתים אף בניגוד אינטרסים ממשי. המאמרים מראים, כל אחד בדרכו, כיצד מתח זה מוסדר באמצעות ניהול של נשיות "ראויה", כלומר באמצעות הדגשת הציפייה שכרעיות וכאימהות נשים יעניקו תמיכה מתמשכת, גם אם לא תמיד מודעת, בגיוס המשפחה למעשה האלימות המדינית.

מאמרה של חוה ברונפלד-שטיין, "הרמטכ"ל חיתן חיילת": תצלומים וגיוס נשים", מנתח תצלומים של זוגות בצבא ובעיקר של חתונות צבאיות. המאמר עוסק בזיקה שבין ניהול אוכלוסייה, טריטוריה ופוליטיקה של מיניות בחסות חוק שירות ביטחון, תש"ט-1949 ובאמצעות צה"ל. הטענה העיקרית במאמר היא שתצלומי הזוגות משמשים להצגת הכוח הצבאי והמרחב הצבאי כמושכים ובעיקר כארוטיים, וכך הם מעניקים לגיטימציה ואף אטרקטיביות לצבאיות ותורמים לתהליכי מיליטריזציה. ביתר פירוט, הייצוגים הוויונאליים של זוגיות ממוסדת והטרונורמטיבית במרחב הצבאי מסייעים לרכך ואף למסך את האלימות המיוחסת לצבא. בה בעת, התצלומים מלמדים שהצבא עצמו משמש מנגנון פיקוח על מיניות, מנגנון לעידוד הצעירים למיסוד נישואין הטרנסקסואליים וכן ל"נרמול" של המשפחה אגב גיוסה ללאומיות בישראל.

גם מאמרה של מיטל עירן-יונה, "שינוי ושעתוק: מבט מגדרי על דפוס היחסים בין צה"ל למשפחות המשרתים", בוחן את היחסים בין המשפחה לצבא באמצעות יחסו של הארגון אל נשים אשר חיי היומיום שלהן מעוצבים על ידי השירות הצבאי של בן הזוג המשרת בשירות קבע. במקרה זה השפעת הצבא איננה מחלחלת באופן ארעי או מקוטע לתחום הפרטי, אלא חודרת לחיי המשפחה ושולטת בהם באופן אינטנסיבי. המאמר מראה כי השינויים במדיניות הצבא כלפי המשפחה נבעו מרצון הארגון להתאים את עצמו לרוח הזמן ולהתייחס יותר לצרכים של רעיות המשרתים. בה בעת, השינוי במדיניות הצבא לא שינה את "המודל המגייס" של המשפחות, אשר נותר מודל מגדרי מובהק המכפיף את הנשים לספרה הפרטית, על כל המשתמע מכך למעמדן בשוק העבודה וליחסים זוגיים בתוך המשפחה.

מכאן, חיזוק הדיאלוג בין הצבא לרעיות דווקא הקל על הקואופטציה שלהן וכך גם נשמרה ההזדהות והמחויבות של הרעיות לארגון.

בעוד עירן-יונה מתייחסת לחיי היומיום במשפחה המגויסת לצבא, קרן פרידמן-פלג, במאמרה "בין הספרות: אינטימיות זוגית וטראומה לאומית", בוחנת כיצד ההיגיון המנחה את יחסו של הצבא אל משפחות המשרתים בא לידי ביטוי בזירה האזרחית, הבלתי תלויה לכאורה. על בסיס תצפיות משתתפות בקבוצה טיפולית של נשים הנשואות לגברים המאובחנים כפוסט-טראומטיים כתוצאה מהשירות הצבאי או מחשיפה לאירועי טרור, פרידמן-פלג מראה כי בעוד מטרתה המוצהרת של הקבוצה היא מניעת התפתחותה של טראומה משנית בקרב הנשים, הרי הלכה למעשה היא מהווה זירה נוספת שבה הטראומה הלאומית הגברית מקבלת עליונות על פני הסבל הנשי, ומן הנשים מצפים בעיקר להישאר בזוגיות, לספוג ולתמוך. ההיגיון הטיפולי הבלתי תלוי לכאורה מצטלב אפוא עם היגיון חברתי ששורשיו נעוצים בהקשר הלאומי הישראלי. בה בעת הניתוח של פרידמן-פלג איננו מסתפק בהצגת ההגיונות המנהלים את הקבוצה, אלא היא מראה שלעיתים הנשים מתקוממות, מתריסות ומנהלות משא ומתן מול הרדישה הטיפולית-לאומית, כאשר הן תובעות לעצמן את האפשרות להשמיע קול אחר מזה המצופה מהן.

השער הרביעי והאחרון של הספר מציע ניתוח של ההתנגדות למלחמה ולכיבוש מפרספקטיבה מגדרית. מאמרה של רעיה מורג, "טראומת הכובש, המלחמה 'החדשה' והקולנוע הישראלי", עוסק בייצוגים הקולנועיים של אלימות הצבא במלחמה "החדשה", שבה החייל אינו מתעמת בשדה הקרב עם חיילים אחרים אלא עם אזרחים. ניתוחה מתמקד בארבעה סרטים ישראליים: **חצאית דמעות** (תמר ירום 2002), **לראות אם אני מחייכת** (תמר ירום 2007), **Z32** (אבי מוגרבי 2008) ו**ואלס עם באשיר** (ארי פולמן 2008), ומציג את עמדת הסובייקט הפוסט-טראומטית של הכובש המעורב במעשי עוול. לטענתה, החברה בישראל אימצה את שיח הטראומה העוסק בעיקר בקורבן ופיתחה תפיסה עצמית קורבנית המאפשרת לה שלא לראות את עצמה ככובשת. מורג מראה שהסרטים של הגל החדש עוסקים לראשונה בטראומה של הכובש הישראלי עצמו, וכך הכובש מקבל לראשונה נראות תרבותית. הסרטים מציגים חיילות וחיילים לשעבר המתוודים על עוולות שהיו שותפים להן באופן עקיף או ישיר, שתבעו מהם נקיטת עמדה מוסרית. באמצעות ניתוח הסרטים מורג חושפת את המשברים של טראומת הכובש (משבר ההוכחה, משבר החשיפה, משבר המגדר, משבר הקהל ומשבר הנרטיביזציה), וטוענת כי לסרטי הגל החדש היה את האומץ להראות כיצד הכיבוש הנמשך הפך את הישראלים מקורבנות סמליים וממשיים לכובשים סמליים וממשיים. במילים אחרות, הגל החדש יצר תופעה תרבותית המחלחלת אט אט למודעות החברה בישראל ומקשה על תהליכי ההכחשה של המציאות שהסרטים מתארים.

רות אבלין-רווה, במאמרה "גיבורים בעל כורחם: גבריות והקרבה בקולנוע ובטלוויזיה בישראל בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום כיפור (1967-1973)",

שעוסק גם הוא בזירת הקולנוע, מצביעה על נקודות ההתחלה של השיח הביקורת נגד המיליטריזם הישראלי. בעוד מורג עוסקת בביקורת עכשווית המתמקדת במפגש בין חיילים כובשים לאזרחים, אבלין־רווה עוסקת באופן שבו ייצוגים קולנועיים מפרקים את הדימוי של הגבריות הצבאית ההרואית. בניגוד לזיכרון הלאומי ההרואי של מלחמת ששת הימים, ולמרות הפיקוח המוסדי על הקולנוע והטלוויזיה בישראל של שנות השישים, עלו כבר אז קולות שחתרו תחת החיבור ההדוק בין גבריות לגבורה. באמצעות עיון ביחסים הטעונים בין אבות ובנים, ודרך דיון מחודש בשאלות של הקרבה וריגוש ובקשר שבין הקרבה להשתייכות, המאמר מראה שדמות הגבר באותה תקופה איננה מתמצה בדמות הלוחם ההרואי שנכון להקריב את עצמו, אלא שזוהי גם דמות של גבר שאינו עומד בלחץ של מנגנוני הגיוס הלאומיים והמשפחתיים.

שני המאמרים האחרונים בספר מציעים ניתוח הממגדר את ההתנגדות לכיבוש ומתמקד בנשים - סרבניות מצפון או לוחמות אשר "שברו שתיקה". אריקה וייס, במאמרה "פתולוגיזציה ממוגדרת של פציפיזם בצה"ל", בוחנת את המגדור של הסרבנות הפוליטית. לכאורה, צה"ל מאשר פטור מטעמי פציפיזם על סמך עקרונות הסובלנות הליברליים, ולכן הוקמו ועדות מצפון כדי לדון בבקשות של נשים וגברים לפטור משירות. באמצעות ניתוח ראיונות עם סרבנים וסרבניות ופרוטוקולים של ועדות מצפון, וייס מראה את התפיסה הממוגדרת של הוועדות. כאשר הפונים והפונות בבקשה לפטור טענו שהם מתנגדים לאלים באופן עקרוני והציגו את רצונם לטוב במונחים "רציונליים אוניברסליים" (המזוהים תרבותית עם גבריות), עמדתם התפרשה כערעור על הלגיטימיות של המדינה להשתמש בכוח אלים והבקשה לפטור נדחתה. לעומת זאת, התנגדות שנוסחה במושגים פיזיים ורגשיים המזוהים תרבותית עם נשיות (כגון צמחונות או תחושת בחילה ביחס לאלים) נתפסה כפתולוגיה נשית ואפוליטית, והפונה קיבלה פטור משירות צבאי. אם כן, ועדות המצפון דיברו לכאורה בשם השיח הליברלי, הסובלני להבדלים אישיים, אולם הן הפעילו שיח מגדרי מהותני בבואן לשפוט את עמדת הסרבנים. שילוב זה בין עמדה ליברלית ועמדה מהותנית ממוגדרת לא רק חושף את הסתירות הפנימיות של הליברליזם, אלא מנטרל את הדיון הפוליטי-מוסרי שהסרבניות ביקשו לקיים. המאמר החותם את הספר, מאמרם של אורנה ששון-לוי, יגיל לוי ועדנה לומסקי-פדר "גבריות וכיבוש בעדויות של שוברות שתיקה", בוחן את העדויות שנתנו נשים ששירתו בשטחים הכבושים לארגון שוברים שתיקה, ועוסק בדרך שבה השירות הצבאי יכול לשמש מקור ללגיטימציה לגיוס קולן הפוליטי של נשים ולעיצובו. טענתו המרכזית של המאמר היא כי השיח האנטי-מלחמתי של הנשים ששוברות שתיקה מוכנה מתוך מיקומן השולי בצבא כ"זרות מבפנים". מתוך עמדה דואלית זו עדויות הנשים מציעות קול חדש וחלופי המבקד את הגבריות ההגמונית הצבאית, מגלה הזדהות ממוגדרת עם "האחר" הפלסטיני ויוצא חוצץ נגד תחושת הסולידריות עם המתנחלים. המאמר מראה שהצבא, אותה מערכת שלעתים קרובות

משפילה נשים ונשיות, יכולה להיות גם מקור לכוח פוליטי של נשים ולאפשר להן קול של מחאה אנטי־מלחמתית. בכך הן משמרות את הזיקה ההדוקה בין שירות צבאי להשתתפות אזרחית ופוליטית, אולם בה בעת הן מערערות על הגבריות ההגמונית של החייל הקרבי כמי שמסמל את האזרח הטוב.

מכלול מאמרים זה מלמד על המחקר האינטנסיבי בתחום הרחב של צבא, צבאיות ומגדר. אולם באופן מפתיע לא פורסמה עד היום אסופה העוסקת במחקר על צבא ומגדר בישראל. הספר שלפנינו מבקש לענות על חסר זה ובכך להיות לאסופה הראשונה המציגה את כיווני המחקר החדשים והמגוונים בתחום.

אנו מבקשות להודות לכל הכותבות והכותבים בספר זה על תרומתם, וכן לאקדמיה הישראלית למדעים על תמיכתה בחלק מהמחקרים שרואים כאן אור. תודות גם למכון ון ליר בירושלים, לד"ר טל כוכבי, העורכת הראשית וראש הוצאת מכון ון ליר, על התמיכה הרבה והסיוע המתמשך בהוצאת הספר, וליונה רצון, המפיקה האחראית, על עבודתה המסורה והמוקפדת בהפקת הספר.

רשימת מקורות

- אטינגר, יאיר, 2015. "נשים דתיות בצריח: המרד באורתודוקסיה מגיע לצה"ל", *הארץ*, 23.9.2015.
- יוה"ם, 2016. "שירות הנשים בצה"ל - קיצור תמונת המצב, יעדים וכיווני פעולה", תל אביב: דובר צה"ל.
- יזרעאלי, דפנה, 1999. "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל", *תיאוריה וביקורת* 14 (קיץ), עמ' 107-85.
- כלפי־אמיר, גילה, 2011. "הטמעת הראיה המגדרית: אסטרטגיה חדשה בצה"ל לקידום שוויון הזדמנויות", *מערכות* 436, עמ' 28-35.
- לומסקי־פדר, עדנה, 1998. *כאילו לא הייתה מלחמה: תפיסת המלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים*, ירושלים: מאגנס.
- שגב, יהודה (יו"ר), 2007. *הוועדה לעיצוב שירות הנשים בצה"ל בראיית העשור הבא, צה"ל, אגף כוח אדם*.
- ששון־לוי, אורנה, 2006. *זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי*, ירושלים ותל אביב: מאגנס והקיבוץ המאוחד.

Ben-Ari, Eyal, 2001. "Tests of Soldierhood, Trials of Manhood: Military Service and Male Ideals in Israel," in Daniel Maman, Zeev Rosenhek and Eyal Ben-Ari (eds.), *War, Politics and Society in Israel: Theoretical and Comparative Perspectives*, New Brunswick: Transaction Books, pp. 239-269.

Giddens, Anthony, 1987. *The Nation State and Violence*, Cambridge: Polity Press.

Kaplan, Danny, 2003. *Brothers and Others in Arms: The Making of Love and War in Israeli Combat Units*, New York: Haworth Press.

- , 2006. *The Men We Loved: Male Friendship and Nationalism in Israeli Culture*, New York and Oxford: Berghahn Books.
- Lasswell, Harold, 1941. "The Garrison State," *American Sociological Review* 46(4), pp. 455-468.
- Marvin, Carolyn, and David Ingle, 1999. *Blood Sacrifice and the Nation: Totem Rituals and the American Flag*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max, 1964. *The Theory of Social and Economic Organization*, Glencoe: Free Press.